

ARKEOLOJİK BULGULAR IŞIĞINDA HAZAR–MACAR İLİŞKİLERİ

Szabolcs POLGÁR*

Giriş

Bu çalışma, Macar–Hazar ilişkisini arkeolojik bir bakış açısıyla ele alıp üç ana soruna odaklanmaktadır: 1) Hazar Kalesi Şarkel ve Macarlar; 2) 9. ve 10. yüzyıllarda Macarların ve Hazar Kağanlığı'nın arkeolojik buluntuları arasındaki paralellikler; 3) Kabarlar ve arkeolojik izleri.

Şarkel Kalesi ve Macarlar

De Administrando Imperio'nun (DAI) 38. bölümüne göre Erken Macar boyları “*eskiden Hazar Kağanlığı'nın yanında yaşamlarını sürdürmekteydiler*”.¹ “Hazarların yanında” ifadesi, Macarların 9. yüzyıldaki coğrafi konumu hakkında kesin bir bilgi vermemektedir. Ancak, DAI'deki kanıtlar ışığında Macarların Hazarların tebaası olduğunu açıkça görmekteyiz. 8. yüzyılın sonlarında ya da 9. yüzyılın başlarında Macarlar batıya doğru göç ederek Don ve Seret Nehirleri arasındaki Atelkouzou'ya (Mac. Etelköz) yerleştiler.² Doğru sınırları muhtemelen Don Nehri'ne kadar uzanmıyordu. Don bölgesi Kara Bulgarların anayurduyd.

Hazar kalesi Şarkel, 840 civarında Bizans İmparatorluğu'nun yardımıyla inşa edildi. Bu konuda *De Administrando Imperio*'da detaylı bir anlatım mevcuttur. Asıl diplomatik belge, 10. yüzyılın ortalarında DAI'nin 42. bölümüne kopyalanmıştır. Bu bahsedilen kaynağa göre, Hazar kağanı ve be-

* Szeged Üniversitesi, Tarih Enstitüsü, Orta Çağ Araştırmaları Bölümü, Szeged, Macaristan;
ORCID ID: 0000-0001-9559-630X; polgar@hist.u-szeged.hu.

¹ Jenkins–Moravcsik, 1967, 170–171.

² Atelkouzou'ya doğru gerçekleşen göçün tarihi tartışmalıdır (bu konudaki görüşler 8. Yüzyılın başları ile 9. yüzyılın ortaları arasında değişmektedir), bkz. Róna-Tas, 2007, 273–274; Fodor, 1982, 230; Kristó, 1996, 127–128.

yi Bizans İmparatoru Theophilos'tan kendileri için bir kale inşa etmesini istemiştir. İmparator, Don bölgesine bir heyet göndermiş ve Bizanslı işçiler kaleyi pişmiş tuğlalarla inşa etmiştir.³

Bizans kaynağında, Hazarların düşmanı bağlamında Macarlardan veya Hazarların diğer düşmanlarıyla ilgili bir bilgi geçmemektedir. Ancak, Müslüman yazar İbn Rüste (yaklaşık 900), Hazarlar hakkında “*bir süre önce Macarlara ve sınırlarındaki diğer topluluklara karşı tahkimat (hendek) yaptıkları*” bilgisini aktarmaktadır.⁴ 20. yüzyılın başlarında, DAI ve İbn Rüste'deki bilgiler ışığında, Şarkel'in Macarlara karşı inşa edildiğine dair bir hipotez ortaya atıldı.⁵

Bu hipotez problemlidir. İbn Rüste ile ilgili yukarıda bahsedilen cümle muhtemelen 10. yüzyılın başlarında eklenmiştir.⁶ İbn Rüste'nin Macarlar hakkındaki raporu Samani veziri Ceyhâni'nin (yaklaşık 9. yüzyılın üçüncü çeyreği) coğrafi eserine dayanmaktadır. DAI'ye göre, Hazar Kağanlığı ve Macarlar (Macarlar Kağanlığına bağlıydı) arasında düşmanca bir ilişki söz konusu değildi ve kale, 9. yüzyılda Kağanlığın sınır bölgesinde yer almıyordu.

Diğer görüşlere göre, Şarkel Ruslara karşı ya da ticaret yollarını korumak amacıyla inşa edilmiştir. Ayrıca, Bizans İmparatorluğu'nun kuzey bölgesine bir kale inşa etme isteğinde olduğu ya da Hazar Kağanlığı'nın politik merkezinin bir süreliğine Şarkel olduğu yönünde fikirler de mevcuttur.⁷ Bu çerçevede, yazılı kaynaklar temelinde bu sorunun çözümsüz kaldığı sonucu na varılmaktadır.

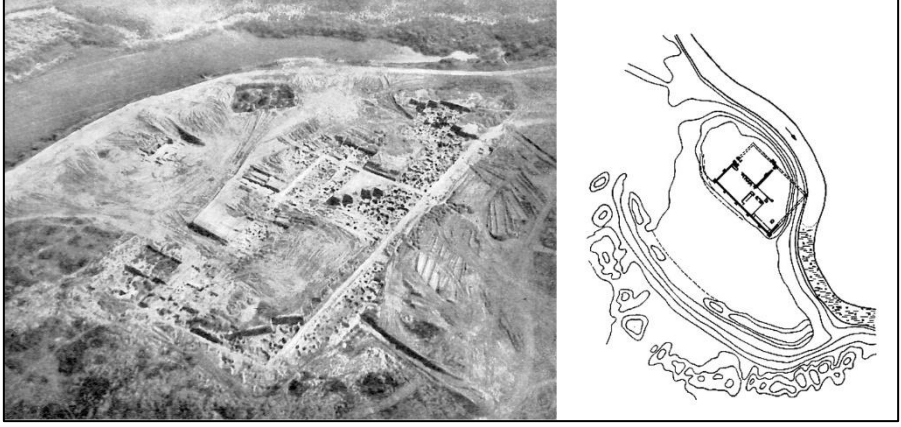
³ Jenkins–Moravcsik, 1967, 182–185. Şarkel hakkında başka bahisler de söz konusudur. DAI'yi temel alarak kalenin inşası hakkındaki rapor hakkında bkz. Theophanes Continuatus (10. yüzyıl; Bekker, 1838, I: 122); Şarkel'in, Hazarların batı sınırında Peçeneklere karşı bir kale olarak rolü hakkında bkz. Ioannes Skylitzes (11. yüzyıl; Thurn, 1973, 73); Şarkel toponimi hakkında bkz. Yusuf'un mektubu (10. yüzyıl; Kokovcova, 1932, 31) ve Şarkel hakkındaki geç bir kayıt (14. yüzyıl) için bkz. Nikonovskaya letopis' (PSRL XI, 95–96). Yazılı kaynaklar, tarihsel süreç üzerine bkz. Polgár, 2001; Karatay, 2010.

⁴ Zimonyi, 2016, 38–39.

⁵ Pauler, 1900, 14; Marquart, 1903, 27–28.

⁶ István Zimonyi, İbn Rüste'nin hendek hakkındaki cümlesinin Kur'an'dan alınmış bir topos olduğunu ve dolayısıyla Hazarlar ile Macarlar arasındaki düşmanca ilişkilere sembolik bir gönderme yaptığını, doğrudan Şarkel'in inşasına atıfta bulunmadığını öne sürmektedir (Zimonyi, 1996, 57; 2016, 340–344). Bu yorumun reddi için bkz. Ormos, 2002, 282–283; 2017, 128.

⁷ Ruslara karşı olduğuyla ilgili olarak bkz. Karatay, 2010; bölgenin genel kontrolüyle ilgili: bkz. Golden, 1980, I: 77; ticaret savı için bkz. Pletneva, 1996; politik merkez savı için bkz. Afanas'ev, 2009; Türk, 2023, 263–264.

Görsel 1. Tsimlyanskaya Stanitsa, Şarkel Kalesi'nin havadan çekilmiş fotoğrafı ve çizimi (Artamonov, 1956)

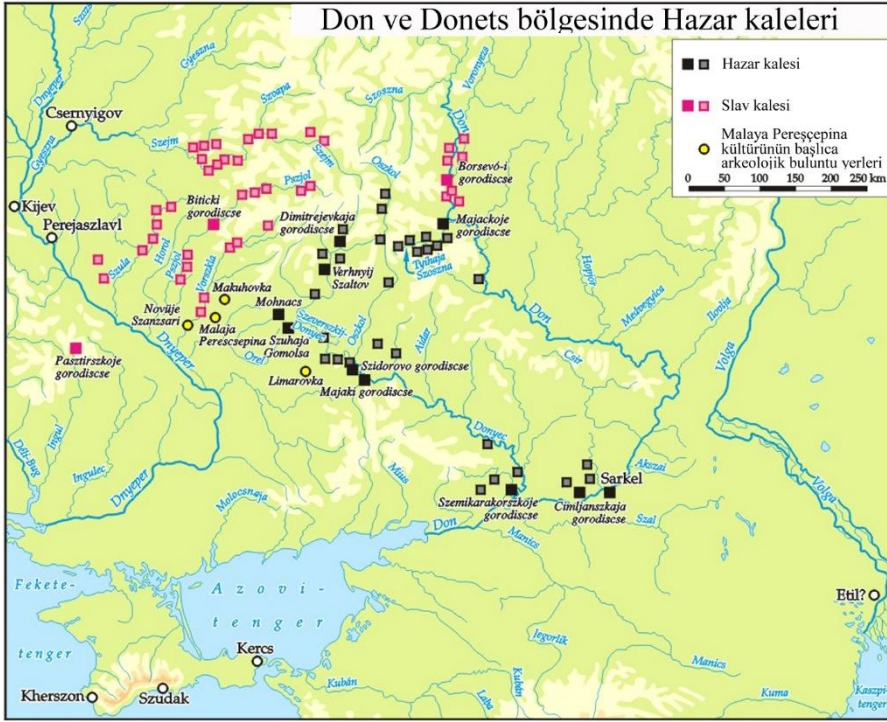
Arkeoloji noktasında Şarkel'in yeri belirlenmiş, kimliği tespit edilmiş ve kazılar sonucunda gün yüzüne çıkartılmıştır. Kale, Don nehrinin sol kıyısında, Rusya Federasyonu'na bağlı Rostov bölgesinin Tsimlyansk yerleşkesinde yer almaktadır. İki kulesiyle birlikte simetrik dörtgen bir yapı kurgusuna sahip bir kaledir (*Gör. 1*). Eski Hazar topraklarında benzersiz bir yapı olarak karşımıza çıkar. Erken Bizans dönemi kaleleri tipindedir.⁸

Kağanlığın kuzeybatı bölgesinde birçok kale bulunmaktadır, ancak bu kaleler bir savunma hattı (*limes*) oluşturmamaktadır (*Gör. 2*). Bu kaleler farklı malzemelerle, farklı teknolojilerle ve farklı kültürel etkiler altında inşa edilmiştir (*Gör. 3–4*).⁹ Şarkel ise bunlar içinde benzersiz bir konumdadır, çünkü Bizans mimari üslubuyla doğrudan ve kesin paralellikler içermektedir. Lakin, arkeoloji Şarkel'in inşasına sebep olan motivasyonu saptayamamaktadır. Bu noktada, Macar ve Hazar elitleri arasındaki ilişkilere dair DAI'nin verdiği bilgileri de göz önünde bulundurarak, Şarkel ile ilgili olarak Macar hipotezini benimsemiyorum.¹⁰

⁸ Bkz. Artamonov, 1956; Pletneva, 1996; Pletneva, 2000, 84–100; Akkan, 2023: 143–156.

⁹ Şarkel'in yakınlarında: Tsimlyansk yakınındaki Sağ Yaka kalesi, Kamışevskoe Kalesi; Don bölgesi, Voronej oblasti (Rusya): Mayatskoe Kalesi; Don bölgesi, Sal Nehri üzerinde: Semikarakorskoe; Oskol/Oskil bölgesi: Yutanovka, Podlysenki; Donets bölgesi, Rusya: Dmitrievka; Ukrayna: Verkhniy Saltiv, Vovčansk, Mohnaç, Mayaki (Akkan, 2023, 122–143, 156–164).

¹⁰ Polgár, 2001, 122.

Görsel 2. Don–Donets bölgesindeki 8–10. yüzyıl Hazar kaleleri (Sudâr, 2015)

9. ve 10. yüzyıllarda Macarlar ile Hazarlar arasındaki arkeolojik paralellikler

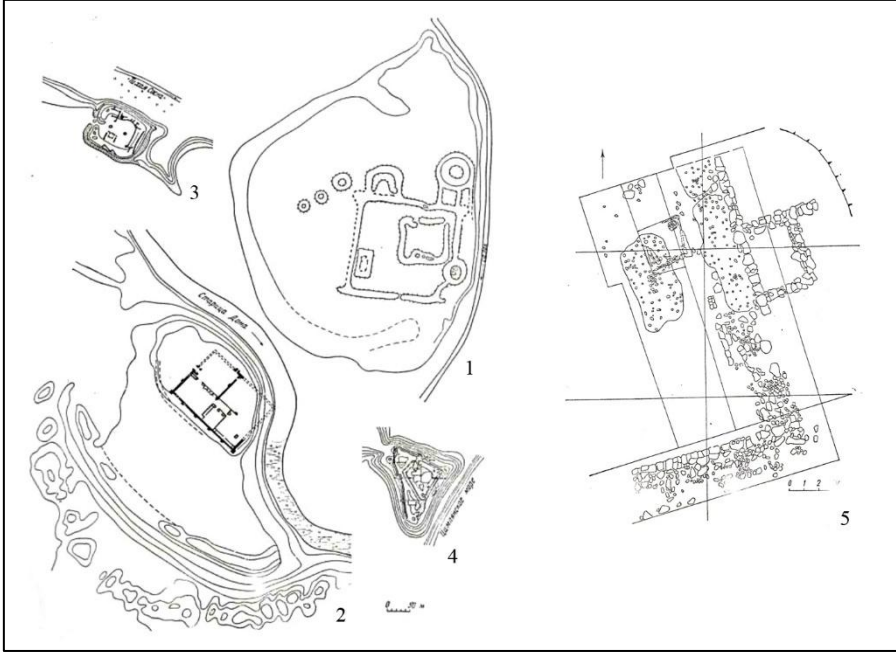
İkinci nokta, arkeoloji bağlamında Hazarlar ve Macarlar arasındaki temastır. Kağanlık dönemine ait arkeolojik izler iyi bilinmekte olup, araştırmalar, 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında başlamıştır. 20. yüzyılın ortalarında arkeologlar Don–Donets bölgesine (Verkhnij Saltiv, Tsimlyanskaia Stanitsa, Zlivki, vb.) odaklanmış ve 1960’lı ve 1970’li yıllardan itibaren Kuzey Kafkasya, Dağıstan ve Kırım bölgelerinde önemli keşifler yapmıştır. Ancak, arkeolojik görüşler değişmiş ve Hazar dönemine (7–10. yüzyıllar) ait arkeolojik materyal artık arkeologlar tarafından farklı kültürlerin, farklı kültürel geleneklerin ya da bölgesel varyantların bir bütünü olarak değerlendirilmektedir.¹¹

¹¹ Bkz. Pletneva, 2000; Afanas’ev, 2001; Türk, 2023.

9. ve 10. yüzyıllardaki Macarlara ait arkeolojik materyal, iki coğrafi bölgeyi kapsar: Karpat Havzası ve Kuzey Karadeniz bozkırları (Etelköz).

Hazar Kağanlığına ait arkeolojik materyal açısından en iyi bilinen yer, Don–Donets bölgesidir (Saltovo-Mayatska kültürü). Karpat Havzası’ndaysa Saltovo tipi buluntular, objeler ve cenaze ritüelleri yaygın değildir (Gör.5); arkeolojik alanlarda az sayıda rastlanmaktadır. Bu objeler farklı coğrafi bölgelerdeki, genellikle mezarlıklarda veya yerleşim alanlarında tek başına bulunur. Kuzey Kafkasya bölgesiyle bazı paralellikler bulunsu da bu arkeolojik olgu, Macar–Saltovo ilişkilerine benzemeyen bir yapı sergilemektedir.

Macarlara ait arkeolojik materyalin en yakın paralelleri Orta Volga bölgesinde bulunmaktadır. Süsleme sanatı, Volga bölgesinin etkisi altında gelişmiş olup Orta Asya ve İran unsurlarını da içermektedir.¹²

Görsel 3. 8.–10. yüzyıl Hazar kalelerinin çizimleri: 1. Semikarakorskoe; 2. Sarkel; 3. Mayatskoe; 4. Tsimlyansk sağ kıyı kalesi; 5. Verhniy Saltiv (köşe burcu) (1–4. Pletneva, 1967; 5. Işchenko, 1980)

¹² Yeni bulgular için bkz. Komar, 2018; Türk, 2023.

Etelköz'den (Subotsi horizon) gelen materyal, Karpat Havzası'ndaki materyale benzemekle birlikte o kadar homojen değildir (*Gör. 6*). Bu durum, yeni bir arkeolojik kültürün oluşumunu yansıtan daha erken bir evreye işaret etmektedir. Yoğun Orta Asya etkisinin yanı sıra, bu materyalin Saltovo kültürüyle de bağlantıları vardır; çünkü Saltovo, 9. ve 10. yüzyıllarda Volga bölgesi ile etkileşim içindeydi.

Özetle, Macar (Subotsi) tipi materyal Volga bölgesine ve Orta Asya'ya kadar takip edilebilir ancak Hazar tipi materyalle aynılık göstermez.

Görsel 4. Mayatskoye kalesi (havadan çekilmiş fotoğrafı)

Kabarlar

Kabarlar hakkında DAI'nin 39. bölümünde bilgiler verilmektedir.¹³ Yazar, Hazar Kağanlığı'nda çıkan bir isyandan bahseder. Buna göre, Kabarlar (Qavars) bu isyanda mağlup olur, Macarlara sığınarak onlarla birlikte yaşamaya başlar ve Macar boy (Macar boy birliği yedi boydan meydana gelmekteydi)

¹³ Jenkins–Moravcsik, 1967, 174–175.

birliğine sekizinci boy olarak dahil olur.¹⁴ Macarların yurt tutuşu (895) sonrasında Kabarlar Karpat Havzası'na yerleşmişlerdir ve DAI'ye göre 10. yüzyılın ortalarında kendi dillerini ve etnik kimliklerini hâlâ korudukları, dillerinin Macarcadan farklı olduğu anlaşılmaktadır.¹⁵

DAI'deki bilgilere rağmen, Kabarların arkeolojik izlerine henüz rastlanılamamıştır. Arkeologlar ve tarihçiler, Kabarların yerleşim alanını tespit etmeye ve onlara ait arkeolojik materyalleri ayırt etmeye çalışmış¹⁶, ancak bu çabaları bir sonuç vermemiştir.¹⁷ 10. yüzyıla ait Karpat Havzası'ndaki arkeolojik materyaller büyük ölçüde homojendir; yalnızca minimal farklılıklar bulunmaktadır. Öncelikli olarak, yerli halkın buluntuları, yurt tutan Macarlardan ayrılmaktadır. Görünüme göre, Kabarlar üç-dört nesil içinde özgün maddi kültürlerini değiştirerek Karpat Havzası'nda Macarlarla benzer bir kıyafet tarzı benimsemişlerdir (ve muhtemelen cenaze ritüelleri de benzerlik göstermiştir). Bu durum, Kabarların muhtemelen uzun zaman önce Macarlara katıldığını, hatta 9. yüzyılın ilk yarısında birleşmiş olabileceklerini göstermektedir. Yeni bir hipoteze göre, Kabarlar Donets bölgesinden gelmişlerdir. Kuzeybatı Hazar bölgesindeki birkaç mezarlığın kullanımının sonlanması, Kabarların göçüyle bağlantılı olabilir.

Sonuç

Özetlemek gerekirse, 1) Şarkel Kalesi'nin inşasıyla Macarlar arasındaki bir bağlantı, arkeolojik açıdan net değildir. 2) 9. ve 10. yüzyıllarda Macarların maddi kültürü, Orta Volga ve Güney Ural bölgesiyle yakın ilişkilere sahiptir. Saltovo-Mayatsk kültürü ya da Hazarların merkezi topraklarının diğer bölgeleriyle kısıtlı temasları vardır. 3) Kabarların arkeolojik izleri henüz bulu-

¹⁴ Bir Frank kroniğine (*Annales Iuvavensis Maximi*) göre, 9. yüzyılın sonunda Kabarlar ve Macarlar, günümüzdeki Avusturya topraklarında (Doğu) Franklarla birlikte savaştı. Daha önce bu savaşın 881 yılında gerçekleştiği kabul edilse de tarih revize edilerek 891 olarak belirlenmiştir (Szántó, 2018).

¹⁵ Kabarlar hakkında daha fazla bilgi için bkz. Fodor, 1982, 237–238; Kristó, 1996, 149–154; Tóth, 2016.

¹⁶ Bkz. Györffy, 1959, 120–123; Mesterházy, 1990; Vékony, 1996, 18.

¹⁷ Bkz. Fodor, 1986; Révész, 2020, 44–45. Čelarevo'da (Sırbistan) bulunan bir Avar mezarındaki (8–9. yüzyıllar) tuğlada işlenmiş menora motifini (Bunardžić, 2005; Erdélyi 1979) Hazarların Karpat Havzası'ndaki varlığıyla ilişkilendirmek yalnızca cesur bir hipotezdir (Fodor, 1984, 108, 109).

namamıştır. Karpat Havzası'ndaki Macar boy birliğinin arkeolojik materyali oldukça homojendir ve Kabarların maddi kültürü kısa sürede değişmiştir.

Sonuç olarak, yazılı kaynaklardaki Hazar–Macar ilişkilerine dair anlatımlar, Macar ve Hazar elitleri arasındaki temasları yansıtmaktadır. Ancak bu duruma rağmen, Macarların Kağanlık nüfusu ile yoğun ilişki içinde olduklarını veya birlikte yaşadıklarını gösteren net arkeolojik bulgular bulunamamıştır. Bu durum, Macarca ile Eski Türk dilleri arasındaki ilişkiyi açıklayan dilbilimsel modelle çelişmektedir. Macarcadaki büyük miktardaki Eski Türkçe kökenli alıntı sözcükler, Macarlar ile Türkçe konuşan topluluklar arasında çok yoğun temaslara işaret etmektedir.

Kaynakça

Yazılı kaynak

SRL XI = *Letopisnyj sbornik, imenuemyj Patriarşeû ili Nikonovskoû letopis'û*. Polnoe sobranie russkih letopisej, Tom XI. Moskva, 1897.

Afanas'ev, G. E. (1984). Issledovaniâ ûznogo ugla Maâckoj kreposti v 1977-1979 gg. Pletneva, S. A. (Ped.), *Maâckoe gorodiše. Trudy Sovetsko-Bolgaro-Vengerskoj èkspedicii*. Moskva.

Afanas'ev, G. E. (2001). Gde že arheologičeskie svidetel'stva sušestvovaniâ Hazarskogo gosudarstva? (Where are the Archaeological Evidences of the Existence of the Khazarian State?) *Rossijskaâ arheologiâ* 48(2), 43–55.

Afanas'ev, G. E. (2009). Gde že bila Hazariâ? *Dostoânie pokolenij* 2(6), 34–41.

Akkan, E. (2023). *Hazar Kağanlığı ve Saltovo-Mayatsk kültürü*. İstanbul.

Artamonov M. I. (1956). Hazarskaâ krepost' Sarkel. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7, 321–341.

Artamonov M. I. (1958). Sarkel-Belaâ Veža. Artamonov, M. I. (Ped.), *Trudy Volgo-Donskoj arheologičeskoj èkspedicii*, Tom 1. Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR 62. Moskva–Leningrad, 7–84.

Bekker, I. (Rec.) (1838). *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon magister, Georgius Monachus*. Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae 35. Bonnae.

- Bunardžić, R. (2005). Čelarevo. Nekropol' i poselenie VIII–IX vekov. Petruhin, V. Ya. – Moskovič, V. – Fedorčuk, A. – Kulik, A. – Šapira, D. (Red.), *Hazari. Evrei i slavyane* 16. Ierusalim–Moskva, 522–531.
- Erdélyi I. (1979). Különös leletek a jugoszláviai Vajdaságból. *Antik Tanulmányok* 26(1), 87–96.
- Fodor, I. (1982). *In Search of a New Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*. Budapest.
- Fodor I. (1984). Kazárok, bolgárok, magyarok. Szélgjegyzetek P. B. Golden könyvéhez (Chasaren, Bulgaren, Ungarn. Randbemerkungen zum Werk von P. B. Golden). *Archaeologiai Értesítő* 111(1), 100–109.
- Fodor I. (1986). Néhány régészeti észrevétel a kabar kérdésről. Németh, P. (Szerk.), *Régészeti tanulmányok Kelet-Magyarországról*. Folklór és Etnográfia 24. Debrecen, 99–114.
- Golden, P. B. (1980). *Khazar studies: An historico-philological inquiry into the origins of the Khazars*, Vol. I–II. Budapest.
- Györffy Gy. (1959). *Tanulmányok a magyar állam eredetéről. A nemzetségtől a vármegyéig, a törzstől az orszáig. Kurszán és Kurszán vára*. Budapest.
- Ľčens'ka, O. V. (1980). Citadel' Saltivs'kogo gorodiša. *Arheologîâ* 34, 101–109.
- Jenkins, R. J. H. – Moravcsik, Gy. (Eds.) (1967). *Constantine Porphyrogenitus: De Administrando Imperio*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae I. New York.
- Karatay, O. (2010). Karadeniz'de ilk Ruslar ve Şarkel'in İnşası, *Belleten* 74(269), 71–112.
- Kokovcova, P.K. (1932). *Evrejsko-hazarskaâ perepiska v H veke*. Leningrad.
- Komar, A. B. (2018). *Istoriâ i arheologîâ drevnih mad'âr v èpohu migracii (A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 11 – Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Budapest.
- Kristó, Gy. (1996). *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged.
- Mesterházy K. (1990). A felső-tiszavidéki ötvösműhely és a honfoglalás kori emlékek időrendje (Hronologîâ istorii ûvelirnoj masterskoj na terri-to-rii Verhnej Tissy i nahodok iz vremeni priobreteniâ vengrami rodi-ny). *Agria* 25–26 (1989–1990), 235–274.
- Marquart, J. (1903). *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Berlin.

- Ormos I. (2002). A honfoglaláskor írott forrásai (Tanítma). *Keletkutatás* 1996 ősz – 2002 tavasz, 281–285.
- Ormos, I. (2017). Texts on the Early Hungarians in the Ġayhānī Tradition. Review Article. *The Arabist. Budapest Studies in Arabic* 38, 121–137.
- Pauler Gy. (1900). *A magyar nemzet története Szent Istvánig*. Budapest.
- Pletneva, S. A. (1967). *Ot kočevij k gorodam. Saltovo-maâckaâ kul'tura*. Materialy i issledovaniâ po arheologii SSSR 142. Moskva.
- Pletneva S. A. (1996). *Sarkel i "Šelkovyj Put'"*. Voronež.
- Pletneva S. A. (2000). *Očerki Hazarskoj arheologii*. Moskva–Ierusalim.
- Polgár, Sz. (2001). Sarkel. Márton, A. (Szerk.), *A Kárpát-medence és a steppe*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 14. Budapest, 106–126.
- Révész L. (2020). *A 10–11. századi temetők regionális jellemzői a Keleti-Kárpátoktól a Dunáig (Regional features of the 10th–11th century cemeteries from the Eastern Carpathians to the Danube)*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 13. Szeged–Budapest.
- Róna-Tas, A. (2007). The Khazars and the Magyars. Golden, P. B. – Ben-Shammai, H. – Róna-Tas, A. (Eds.), *The World of the Khazars. New Perspectives Selected Papers from the Jerusalem 1999 International Khazar Colloquium*. Leiden–Boston, 269–278.
- Sudár B. (Szerk.) (2015). *Magyarok a honfoglalás korában*. Magyar őstörténet 2. Budapest.
- Szántó, R. (2018). A 881. évi hadjárat kronológiai kérdései. Kordé, Z. – Papp, S. – Tóth, S. L. (Szerk.), *Urbs, civitas, universitas. Ünnepi tanulmányok Petrovics István 65. születésnapja tiszteletére*. Fontes et Libri 1. Szeged, 271–282.
- Thurn, J. (Rec.) (1973). *Ioannis Scylitzae Synopsis historiarum*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae 5. Berolini et Novi Eboraci.
- Tóth S. L. (2016). The Qavars (Qabars) and their Role in the Hungarian Tribal Federation. *Chronica. Annual of the Institute of History, University of Szeged* 12, 3–22.
- Türk, A. (2018). Vostočnye korni drevnevengerskoj kul'tury H v. i sredne-veko-vaâ arheologiâ Vostočnoj Evropy (The Eastern Origins of the Early Hungarian Culture in 10th Century AD and Medieval Archaeology of Eastern Europe). Siniki, V. S. – Rabinoviča, R. A. (Pod red.), *Drevnosti. Issle-*

dovaniâ. *Problemy. Sbornik sta-tej v čest' 70-letiâ N. P. Tel'nova*. Biblioteka Stratum. Kišinev–Tiraspol', 423–433.

Türk A. (2023). *Az Uráltól a Kárpátokig. Régészet és korai magyar történelem*. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 30 – Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok 8 – Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 30. Budapest–Szeged.

Vékony G. (1996). *Honfoglaló magyar szállás: 10. századi magyar falu az Által-ér mentén. Régészeti kiállítás a Tatabánya-dózsakerti feltárás anyagából*. Tatabánya.

Zimonyi I. (1996). A 9. századi magyarokra vonatkozó arab források. A Dzsajhání-hagyomány. Kovács, L. – Veszprémy, L. (Szerk.), *A honfoglaláskor írott forrásai*. Budapest, 49–59.

Zimonyi, I. (2016). *Muslim Sources on the Magyars in the Second Half of the 9th Century. The Magyar Chapter of the Jayhānī Tradition*. Eds. Curta, F. – Zupka, D. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 35. Leiden–Boston.

Görsellerin internet kaynakları

Görsel 4 <https://en.wikipedia.org/wiki/Mayatskoye>

Görsel 6 <https://arpad.abtk.hu/hu/adatbazisok/lelohelyek/kelet-europa/szubbotyici>
<https://arpad.abtk.hu/hu/adatbazisok/lelohelyek/kelet-europa/korobcsino>

Görsel 5. Karpat Havzası'nda 10. yüzyıla ait Saltovo tipi buluntular (Türk, 2023)

Görsel 6. Dnieper ve Dniester bölgesindeki 9. yüzyıl Subotsi tipi buluntular (Subotsi, Korobčino)

Khazar–Hungarian relations as reflected in the archaeological records Extended summary

The aim of this paper is to summarize Khazar–Hungarian relations in the 9th–10th centuries from an archaeological perspective. I focus on three problems: (1) The Khazar fortress Šarkel and the Hungarians, (2) parallels between the archaeological material of the Hungarians and that of the Khazar Khaganate in the 9th and 10th centuries, and (3) the Qabars and the archaeological evidence.

According to chapter 38 of the *De Administrando Imperio* (DAI) the Proto-Hungarian tribes ‘had of old their dwelling next to Chazaria’. The statement “next to Chazaria” does not give information about the exact geographical position of the Hungarians in the 9th century. But on the basis of the DAI it is clear that the Hungarians became vassals of the Khazar Khaganate. Sometime at the end of the eighth or the beginning of the ninth century they migrated westward and settled in Atelkuzu (Hung. Etelköz) between the Don and Seret rivers. But their eastern border probably did not reach the Don River. The Don region was the homeland of the so-called Black Bulgars.

The Khazar fortress of Šarkel was built around 840 AD with the help of the Byzantine Empire. There is a detailed report in the *De administrando imperio*. According to this source the rulers of Khazaria asked the Byzantine emperor Theophilos to build a fortress for them.

In the Byzantine source there is no mention of the Hungarians or other enemies of the Khazars. But the Muslim author Ibn Rusta (cca 900 AD) mentions that the Khazars entrenched themselves some time ago against the Magyars and other peoples bordering their country. At the beginning of the 20th century a hypothesis emerged connecting the report of the DAI and Ibn Rusta’s record, namely that Šarkel was built against the Hungarians.

The hypothesis is problematic. The above-mentioned sentence of Ibn Rusta was inserted into the text perhaps at the beginning of the tenth century. Ibn Rusta’s report on the Hungarians is based on the geographical work of the Samanid vizier al-Ġayhānī (cca the last third of the 9th century). In the DAI there is no mention of hostile relations between the Khazar Khaganate and the Hungarians (the Hungarians were vassals of the Khaganate), and the fortress was not in the borderland of the Khaganate (in the 9th century). Others say that Šarkel was built against the Rus, or it was built for the control of a trade route, or that the Byzantine Empire had an interest in establishing a fortress in the northern periphery, or that it was one of the political centres of the Khaganate. Thus, the question remains unsolved on the basis of written sources.

As for the archaeology, Šarkel has been localized, identified and unearthed. The fortress is situated on the left bank of the Don River, in the Tsimlyansk district, Rostov region (oblast) of the Russian Federation.

In the northwestern part of the Khaganate there are many fortresses, but they do not form a defensive line (limes). The fortresses were built from different materials, by different technologies, under different cultural influences. Šarkel is unique among them and it has precise parallels in Byzantine architecture. Archaeology does not answer the question of the reason for building Šarkel. Taking the information of the DAI on the relations between the Hungarian and Khazar elites into consideration, I do not prefer the Hungarian hypothesis in connection with Šarkel.

The second point is the contact between the Khazars and Hungarians on the basis of archaeology. The archaeological traces of the Khaganate are well known. Today archaeologists regard the archaeological material of the Khazar period (7th–10th centuries) as a complex entirety of different cultures and different cultural traditions or territorial variants.

The archaeological material of the Hungarians from the 9th–10th centuries is found in two geographical regions: the Carpathian Basin and the steppe north of the Black Sea (Atelkouzou).

As for the archaeological material of the Khazar Khaganate, the best known part of the Khaganate is the Don – Donets region (Saltovo – Mayatskaia/Saltiv – Mayatska culture). In the Carpathian Basin the Saltovo-type finds, objects and funeral rites are not typical, and they occur only in small quantities in the archaeological sites of the Carpathian Basin. There are a few parallels with the North Caucasian region, but there is no archaeological phenomenon comparable to the Hungarian–Saltovo relations.

The archaeological material of the Hungarians has the best parallels in the Middle Volga region. The ornament developed under the influence of the Volga region and also shows Central Asian or Iranian elements.

The material from Etelköz (Ἀτελκούζου, Atelkouzou; Subotsi horizon) is similar to the material of the Carpathian Basin, but it is less homogeneous. It reflects an earlier phase, the formation of a new archaeological culture. Apart from the intensive Central Asian influence, it has connections with the Saltovo culture as well.

According to chapter 39 of the DAI there was a revolt in Khazaria and a group called Qabars (Qavars) was defeated and joined the Hungarians and lived together with them. The Qabars were integrated into the Hungarian tribal confederation as the eighth tribe (the Hungarian confederation consisted of seven tribes) and migrated with the Hungarians into the Carpathian Basin. In spite of the record of the DAI the archaeological traces of the Qabars have not been found yet. Archaeologists and historians have tried to localize the dwelling area of the Qabars and separate their archaeological material, but all attempts have failed. The archaeological material of

the Carpathian Basin of the 10th century is strongly homogeneous and there are only minimal differences. It seems that the Qabars changed their original material culture during three-four generations and in the Carpathian Basin their costume was similar to that of the Hungarians (and maybe the funeral rites as well). This suggests that the Qabars probably joined the Hungarians a long time ago, perhaps in the first half of the 9th century.

We can conclude that the reports of the written sources on the Khazar–Hungarian relations reflect the contacts between the Hungarian and Khazar elites and there are no clear archaeological traces of intensive relations or coexistence with the population of the Khaganate. This contradicts the linguistic model of the interactions between Hungarian and Old Turkic languages. The large number of Old Turkic loanwords in Hungarian points to very intensive contacts between Hungarian and Turkic-speaking populations.